

ERFGOEDVISIE WOENSDRECHT 2023-2033

Van een verdeeld verleden naar een gedeelde toekomst
Woensdrechts cultureel erfgoed in beeld

ERFGOEDVISIE WOENSDRECHT 2023-2033

Van een verdeeld verleden naar een gedeelde toekomst
Woensdrechts cultureel erfgoed in beeld

Colofon

Tekst en redactie

Monumentenhuis Brabant

In opdracht van

Gemeente Woensdrecht

Huijbergseweg 3

Postbus 24

4631 GC Hoogerheide

Status

Definitief

Datum

2 november 2023

Gemeente **Woensdrecht**

De groene gemeente op de Brabantse Wal

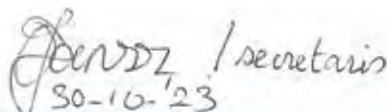
ONDERSTEUNINGSVERKLARING GEMEENTE WOENSDRECHT

MET TROTS ONDERTEKEND DOOR

secretaris
commissie N.Br.

Erfgoedvereniging
Heemschut

secretaris
30-10-'23

Heemkundekring
het Zuidkwartier

Heemkundekring
de Wilhelmië

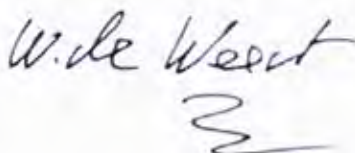

D. Verbeek

Stichting Behoud
Cultuurhistorisch Erfgoed
Zuidwesthoek

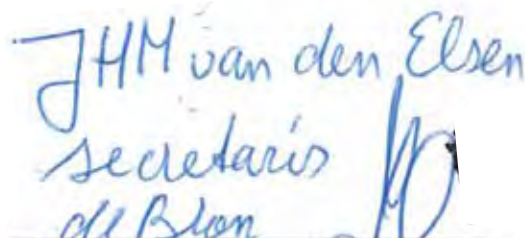

Protestantse Gemeente
Woensdrecht

W. de Weert

Stichting De Brabantse Wal

JHM van den Elsen
secretaris
de Bron

Parochie De Bron

VOORWOORD

Beste lezer,

Als ik u vraag naar de identiteit van de gemeente Woensdrecht, wat komt dan als eerste in u op? Zijn het onze lokale gebruiken, is het ons dialect, zijn het de lokale verhalen, of toch meer het landschap en misschien bepaalde gebouwen? Waar u ook aan denkt, het behoort hoogstwaarschijnlijk tot ons erfgoed. Materieel of immaterieel, dat wat door vorige generaties gevormd is en waar wij onze gemeentelijke identiteit aan ontleen. Dat wat wij belangrijk vinden om te behouden en ook weer willen doorgeven aan toekomstige generaties.

Maar erfgoed is meer dan alleen een 'erfenis' die ons verbindt. Erfgoed kan een aanjager zijn voor de lokale economie en het vestigingsklimaat: mensen wonen graag in de omgeving van historische en herkenbare punten, zoals een kerkgebouw of molen. Een zichtbaar verleden kan bovendien recreatieve bezoekers aantrekken. Wanneer we monumenten opknappen of oude gebouwen een nieuwe bestemming geven, dan kan dit ook een impuls geven aan de leefbaarheid.

Om dit alles te bereiken is het wel van belang dat we ons erfgoed borgen. Met dit doel is deze erfgoedvisie opgesteld. Deze visie zal ons daarnaast helpen bij een toekomstbestendige omgang met erfgoed. De samenleving is in beweging: er is behoefte aan woningen, duurzaamheid en het klimaat zijn belangrijke thema's, de landbouw staat onder druk en de maatschappij verandert sterk.

In deze visie leest u meer over het erfgoed dat Woensdrecht rijk is en welke ambities we hiervoor hebben. Hoe maken we het zichtbaar en beleefbaar? Hoe past het binnen de genoemde maatschappelijke opgaven? En zeker niet onbelangrijk, hoe betrekken we de nieuwe generatie erbij zodat het ook toekomstbestendig wordt? Antwoorden op deze vragen en een uitvoeringsprogramma vindt u in dit document.

Mijn dank gaat uit naar iedereen die een bijdrage geleverd heeft aan de totstandkoming van deze erfgoedvisie, waarbij specifiek de vrijwilligers van de werkgroep erfgoed genoemd dienen te worden.

Ik wens u veel leesplezier toe.

Jeffrey van Agtmaal
Wethouder erfgoed

INHOUDSOPGAVE

VOORWOORD	4
1. EEN ERFGOEDVISIE: NUT EN NOODZAAK	6
1.1 <i>Waarom een erfgoedvisie?</i>	6
1.2 <i>Doelstellingen</i>	6
1.3 <i>Totstandkoming</i>	7
1.4 <i>Leeswijzer</i>	7
2. HET BELANG VAN ERFGOED	8
3. VIJF KERNEN, ÉÉN GEMEENTE. DE BIOGRAFIE VAN WOENS DreCHT	10
3.1 <i>Het verbindend verhaal</i>	10
3.2 <i>Religieus erfgoed (kerkenvisie)</i>	11
3.3 <i>Militair erfgoed</i>	11
3.4 <i>Het landschap: ontstaan, gebruik en inrichting</i>	12
3.5 <i>Gebouwde monumenten</i>	16
3.6 <i>Woensdrecht als grensgemeente: grensoverschrijdend erfgoed</i>	16
4. DE BOUWSTENEN	18
4.1 <i>Bouwsteen 1: instrumentarium</i>	18
4.1.1 <i>Wat zijn onze ambities?</i>	18
4.1.2 <i>Hoe gaan we onze ambities waarmaken?</i>	18
4.2 <i>Bouwsteen 2: beschermen en behouden</i>	20
4.2.1 <i>Wat zijn onze ambities?</i>	20
4.2.2 <i>Hoe gaan we onze ambities waarmaken?</i>	20
4.3 <i>Bouwsteen 3: zichtbaar en beleefbaar maken</i>	23
4.3.1 <i>Wat zijn onze ambities?</i>	23
4.3.2 <i>Hoe gaan we onze ambities waarmaken?</i>	24
5. UITVOERINGSPROGRAMMA	27
6. LITERATUUR EN BRONNEN	30

1. EEN ERFGOEDVISIE: NUT EN NOODZAAK

1.1 *Waarom een erfgoedvisie?*

Onze gemeente Woensdrecht bestaat uit vijf kernen op de Brabantse Wal. Onze gemeente heeft veel te bieden en beschikt over een gevarieerd cultureel erfgoed. Als gemeente zijn wij ons bewust van het feit dat dit erfgoed belangrijk is voor ons historisch besef en onze gezamenlijke identiteit. Het maakt onze gemeente uniek en zorgt voor onderlinge verbinding. Ons cultureel erfgoed wordt van generatie op generatie overgeleverd en wordt aangevuld met eigentijdse ontwikkelingen. Zo krijgt die menselijke leefomgeving haar unieke karakter. Het erfgoed van Woensdrecht draagt bij aan de kwaliteit van de leefomgeving, de schoonheid van de gemeente als bezoeklocatie en aan een attractief vestigingsklimaat. En in een omgeving, waar dat karakter wordt bewaard en onderhouden, willen mensen graag verblijven. We willen ons erfgoed daarom borgen en net zoals de generaties voor ons dit aan toekomstige generaties doorgeven. Het belang van erfgoed voor Woensdrecht was nog niet vastgelegd in beleid. De ambitie om de kracht van erfgoed beter te benutten is voor ons de belangrijkste aanleiding geweest om een visie op erfgoed te ontwikkelen. Op grond van de Erfgoedwet (2016) en de Monumentenwet (1988) is het voor gemeenten ook een verplichting dat zij zorg dragen voor het eigen cultureel erfgoed. Bij nieuwe ruimtelijke ontwikkelingen moet cultureel erfgoed al sinds 2010 op basis van de beleidsbrief Modernisering Monumentenzorg (MoMo) worden betrokken en dit wordt met de inwerkingtreding van de Omgevingswet per 1 januari 2024 nóg belangrijker. Maar bovenal is voor een goede en toekomstbestendige omgang met erfgoed visie nodig: een document waarin de intenties en ambities van de gemeente met betrekking tot erfgoed zijn vastgelegd.

1.2 *Doelstellingen*

In deze erfgoedvisie geven wij aan hoe wij als gemeente Woensdrecht ons erfgoed willen beschermen en in stand houden en een blijvende plek willen geven in een continu veranderende maatschappij en veranderend landschap.

Het doel van de erfgoedvisie is om het erfgoed een belangrijke bouwsteen te laten zijn voor toekomstige opgaven en veranderingen in de maatschappij die zich voor kunnen doen en om Woensdrecht als aantrekkelijke gemeente nadrukkelijker op de kaart te zetten.

Dit willen wij doen door:

- a. Het erfgoed als bouwsteen van onze identiteit te zien;
- b. Duurzaam behoud van erfgoed een vaste bouwsteen van ruimtelijk beleid te maken;
- c. Cross-overs te zoeken voor erfgoed naar andere beleidsterreinen, zoals vrijetijdseconomie, sociaal domein, ruimtelijke ontwikkelingen, landschaps- en natuurbeheer, duurzaamheid en klimaatadaptatie;
- d. Het volledige erfgoed te inventariseren: van gebouwen tot landschappen, van materieel tot immaterieel erfgoed;
- e. Hergebruik en transformatie van erfgoed te stimuleren en daarbij proactief mee te denken;
- f. Erfgoed als verbindende en dragende kracht in te zetten voor ruimtelijke ontwikkelingsopgaven, of dat nu een stedelijke of landschappelijke ontwikkeling is;
- g. De toegankelijkheid en beleefbaarheid van erfgoed en museale erfgoedcollecties te vergroten en bij een breed publiek onder de aandacht te brengen. Hiermee is al een begin gemaakt door deel te nemen aan de Nationale Open Monumentendagen.

1.3 *Totstandkoming*

De erfgoedvisie is tot stand gekomen dankzij de samenwerking met diverse partijen. Zo heeft de vrijwillige werkgroep erfgoed veel energie gestoken in het inventariseren van alle cultuurhistorisch waardevolle bebouwing, landschappelijke structuren, volksgebruiken en tradities. In de werkgroep werken verschillende lokale heemkundeverenigingen en andere betrokken organisaties samen. Maandelijks heeft de gemeente met deze werkgroep overleg gehad over de voortgang en de inhoud van de visie. Daarnaast zijn de resultaten gepresenteerd aan het publiek tijdens een openbare bijeenkomst. Door de vruchtbare samenwerking met de verschillende stakeholders hebben we een breed gedragen erfgoedvisie kunnen realiseren.

1.4 *Leeswijzer*

In deze erfgoedvisie worden de hoofdlijnen uitgezet voor de gemeentelijke kijk op de omgang met erfgoed. In het eerste hoofdstuk wordt allereerst kort benoemd waarom het nodig is om een erfgoedvisie op te stellen en welke doelen we onszelf daarmee willen stellen voor de toekomst. Wat het belang is van erfgoed en hoe het bijdraagt aan een prettige en kwalitatieve leefomgeving omschrijven we in het tweede hoofdstuk. Wat ons in gemeente Woensdrecht bindt en welke thema's op het gebied van cultureel erfgoed van groot belang zijn, wordt in het derde hoofdstuk uiteengezet. Daarna zetten we in het vierde hoofdstuk onze ambities uiteen en de actiepunten die we daaraan verbinden om die vervolgens te realiseren. Aan de visie is daarom ook een uitvoeringsprogramma gekoppeld, dat het vijfde hoofdstuk vormt. Daarin geven we schematisch weer wanneer we de actiepunten willen uitvoeren.

Het landhuis op landgoed Mattemburgh in Woensdrecht. Foto: Anton de Krom, 2019. Bron: Fotogroep Zuidwesthoek.

2. HET BELANG VAN ERFGOED

Wat is cultureel erfgoed?

Cultureel erfgoed is een verzamelnaam voor het geheel van materiële en immateriële zaken die door vorige generaties gemaakt en aan ons overgeleverd zijn en die wij waardevol vinden voor ons gezamenlijk (maatschappelijk) geheugen en onze gemeentelijke identiteit. Wij willen deze erfenis op onze beurt dan ook weer doorgeven aan toekomstige generaties. Die erfenis bestaat uit gebouwen en objecten (tastbaar materieel erfgoed), maar ook uit gebruiken, verhalen en gewoonten (niet tastbaar, immaterieel erfgoed). Tot het immaterieel erfgoed rekenen we onder andere lokale gebruiken rond carnaval, processies, verhalen over bekende personen en (volks)vertellingen en de plaatselijke dialecten.

Erfgoed leeft

De afgelopen jaren is de populariteit van erfgoed enorm gegroeid. Er is een groeiend besef dat erfgoed de moeite van het behouden waard is en dat het meer te bieden heeft dan enkel een historische waarde. Erfgoed kan de lokale economie stimuleren, de leefbaarheid vergroten, bijdragen aan citymarketing en de binding van mensen met de eigen plaats bevorderen. Dit biedt kansen voor erfgoed. In het coalitieakkoord 2022-2026 'Stabiel en daadkrachtig voor Woensdrecht' wordt erfgoed gezien als belangrijke factor voor de eigen identiteit van de kernen en als een kans voor het vergroten van de recreatieve en toeristische aantrekkelijkheid van onze gemeente.

Erfgoed verbindt

Erfgoed krijgt pas echt een toegevoegde waarde als we ons ermee verbonden voelen. Die verbinding uit zich bijvoorbeeld in een versterkt gevoel van gemeenschapszin. Dit is onder meer zichtbaar in een rijk verenigingsleven en bij speciale evenementen. Lokale verenigingen en erfgoedinstellingen zetten zich in om het Woensdrechts cultureel erfgoed onder de aandacht te brengen en levend te houden. Ook verschijnen met regelmaat artikelen over de plaatselijke geschiedenis, over dialect en over 'dorpseigen' evenementen in de regionale weekkranten.

*Een prachtig sfeerbeeld van de Sint Gertrudiskerk in Ossendrecht.
Foto: Roy Weijgers, 2019.
Bron: Fotogroep Zuidwesthoek.*

Erfgoed loont

Naast de culturele en maatschappelijke waarde van erfgoed is ook de economische waarde van belang. Erfgoed biedt kansen als een belangrijke aanjager van de lokale economie. De burgers stellen het op prijs te wonen in een omgeving met een tastbare historie en herkenningspunten, zoals kerkgebouwen. De aanwezigheid en zichtbaarheid van het verleden trekt bezoekers aan om te verblijven en te recreëren. Ook ontstaat een gunstig vestigingsklimaat voor bedrijven en organisaties. Het opknappen van monumentale panden en objecten kan bijdragen aan de waarde van woningen in de directe omgeving.

Erfgoed inspireert

Onze leefomgeving verandert voortdurend. Dat heeft impact op het erfgoed. Oude gebouwen worden afgebroken en vervangen door nieuwbouw, of ze worden verbouwd en aangepast aan de wensen van nieuwe bewoners of gebruikers. Archeologische vindplaatsen worden vergraven. Wegen worden doorgetrokken of afgesloten. Voormalige landbouwgronden worden bebouwd met huizen. Steeds weer grijpen we in de geschiedenis van onze omgeving in en voegen daar een nieuw hoofdstuk aan toe. Maar het behoud van erfgoed en moderne ontwikkelingen hoeven elkaar niet in de weg te staan. Cultureel erfgoed maakt niet alleen deel uit van gebiedsontwikkelingen, maar kan daaraan juist een positieve en inspirerende bijdrage leveren.

Als samenleving staan we momenteel voor een groot aantal opgaven. Klimaatadaptatie en natuurontwikkeling, de energietransitie, de transitie van de landbouw en het overcompleet raken van bepaalde erfgoedcategorieën, zoals militaire bouwwerken en kerken, zijn allemaal invloedrijke ontwikkelingen die ook het erfgoed in onze gemeente raken. Een creatieve uitdaging vormt het hergebruiken van leegstaande panden, zoals kerken of militaire gebouwen en het zorgvuldig inpassen van al deze ontwikkelingen in onze cultuurhistorische omgeving. Bij elk van bovenstaande opgaven is het onze taak als gemeente om te zoeken naar een balans tussen verleden, heden en toekomst.

Leerlingen van basisschool De Meulerakkers uit Ossendrecht die in het kader van het project Jet en Jan van CuKids leren wassen op de ouderwetse manier. Bron: Heemkundekring Het Zuidkwartier.

3. VIJF KERNEN, ÉÉN GEMEENTE

DE BIOGRAFIE VAN WOENSDBRECHT

Woensdrecht is een Brabantse gemeente met vijf verspreid liggende kernen: Hoogerheide, Huijbergen, Ossendrecht, Putte en het dorp Woensdrecht met een bevolkingsaantal van 22.178 inwoners (per 1 januari 2023). Inclusief het buitengebied beslaat de totale oppervlakte van onze gemeente ruim 92 km². Oorspronkelijk hadden de vijf kernen een verdeeld verleden – er bestond in bescheiden mate onderlinge ‘rivaliteit’. Maar de verschillende kernen bezitten samen wel degelijk een gedeeld cultureel erfgoed. Dit erfgoed is belangrijk voor ons historisch besef en onze gezamenlijke identiteit. Cultureel erfgoed onderscheidt ons van elkaar, maar het kan ook zorgen voor onderlinge verbinding. Het eigen karakter van de kernen en de gemeenschappelijke erfgoedthema’s worden in dit hoofdstuk nader belicht.

Waardoor onderscheidt de gemeente Woensdrecht zich van andere gemeenten en hoe is zij geworden tot de plek die wij nu kennen? Als we de kwaliteiten die onze gemeente kenmerken nader bekijken, komen een aantal thema’s nadrukkelijk naar voren. Dit zijn bijvoorbeeld het militair erfgoed, de strategische ligging als grensgemeente, het bodemgebruik en landinrichting, landgoederen en (recreatieve) landschapsbeleving, gebouwde monumenten, religie en de rituelen die daarmee verband houden.

De overlevering van cultureel erfgoed heeft bij het ontstaan van deze kenmerken een belangrijke rol gespeeld. Daarbij gaat het niet alleen over de objecten of structuren, maar ook over de verhalen die zij ons kunnen vertellen. Die verhalen zijn nauw verweven met de eigen identiteit. Lokale tradities, gebruiken en (volks)vertellingen dragen dus ook bij aan het eigen karakter van een gemeente. Vooral in tijden van ingrijpende maatschappelijke veranderingen kan het lokale erfgoed het vertrouwde beeld van de eigen woonomgeving bevestigen en ondersteunen. Dit zorgt bij de burgers voor een gevoel van houvast en saamhorigheid. Tevens biedt het mogelijkheden en kansen bij nieuwe ontwikkelingen.

3.1 *Het verbindend verhaal*

Van oorsprong zijn de kernen binnen de huidige gemeente Woensdrecht bestuurlijk gebaseerd op afzonderlijke ambachtsheren. Later ontstonden hieruit aparte gemeenten. De ambachtsheren hebben van oudsher een belangrijk aandeel gehad in de ontwikkeling van de verschillende dorpskernen en de winning van nieuw grondgebied door inpolderingen in het westelijk deel. Naast de adel speelde ook de geestelijkheid (kloosters) een grote rol, met name bij de ontginning van ‘woeste gronden’ in het oostelijk deel van de Brabantse Wal.

De vijf kernen hebben ieder een eigen ontwikkeling doorgemaakt. Zo is Huijbergen in de dertiende eeuw gegroeid als nederzetting rondom een klooster. Hoogerheide was een agrarische nederzetting langs de wegverbinding van Bergen op Zoom naar Antwerpen. Ossendrecht en Woensdrecht lagen in de directe omgeving van vaarwater, dat tot aan het begin van de zestiende eeuw de hoofdwaterweg tussen Antwerpen en Bergen op Zoom was. Zij bezaten zelfs haventjes, die in westelijke richting opschoven na iedere overstroming en nieuwe bedijking. Beiden hadden vooral een agrarisch karakter tot het begin van de twintigste eeuw. Putte was in de middeleeuwen een kerkdorp met een kasteel. Het dorp groeide uit tot wegnederzetting langs de verkeersroute naar Antwerpen.

De eigen identiteit van de kernen is na de gemeentelijke samenvoeging in 1997 voor een groot deel bewaard gebleven. Het is daarom van belang de verhalen over ons verleden door te geven aan toekomstige generaties. Samen met de eigentijdse toevoegingen geven zij vorm aan het unieke karakter van onze gemeente Woensdrecht. Hier ligt ook een belangrijke taak voor de Stichting Brabantse Wal, natuurorganisaties, de heemkundeverenigingen en musea die onze gemeente rijk is. Te denken valt daarbij aan educatieve projecten en participatie van scholen, bijvoorbeeld bij de inrichting van onze leefomgeving.

3.2 *Religieus erfgoed (kerkenvisie)*

Het religieus erfgoed is in onze gemeente van oudsher een zeer belangrijke pijler geweest voor alle kernen. Denk bijvoorbeeld aan het ontstaan van Huijbergen als kloosternederzetting, de beeldbepalende kerkgebouwen en kleine religieuze objecten in de kernen, de bedevaarten en processies en de enige heilige van het bisdom Breda: Zuster Marie-Adolphine. Religie is onlosmakelijk verbonden met de ontwikkeling van onze kernen.

Niet zelden leidde de godsdienstbeleving tot onderlinge conflicten – maar soms ook tot creatieve oplossingen. Zo kon het Huijbergse klooster zich handhaven ondanks de repressieve regeling na 1648 en vond de Antwerpse schilder Jacob Jordaens een protestants graf in Putte. Het religieus erfgoed heeft dan ook een aparte plaats gekregen in de gemeentelijke kerkenvisie, die samen met de erfgoedvisie is opgesteld. De kerkenvisie is tot stand gekomen in samenwerking met de werkgroep erfgoed, het R.K. parochiebestuur en de protestantse gemeente. De kerkenvisie biedt inzicht in het toekomstperspectief van de kerkbesturen, in het totale religieuze erfgoed in onze gemeente en biedt daarnaast handvatten en kaders voor de doorontwikkeling van de kerkgebouwen in de gemeente.

De O.L.V. Hemelvaartkerk in Hoogerheide. Foto: Kees en Anne-Marie Daleboudt-Visser.

3.3 *Militair erfgoed*

Vanwege de ligging van de steilrand en de nabijheid van de landsgrens was het gebied van onze gemeente lange tijd strategisch van groot belang. Verdediging van het bezit van de begeerde handelsroute over de Schelde naar Antwerpen vormde daarbij dikwijls de inzet. Hiervoor werd zelfs een linie van verdedigingswerken aangelegd, waar ook de Brabantse Wal en haar aangrenzend gebied deel van uitmaakte. Onze gemeente is dan ook regelmatig het toneel geweest van oorlogshandelingen. Dat leidde vaak tot plunderingen van landerijen, het platbranden of verwoesten van dorpen, uittocht van vluchtelingen en ontvolking. Ten gevolge van oorlogsgeweld is het dorp Putte zelfs volledig verwoest en later op een iets andere locatie weer opgebouwd. Alleen het kerkhof herinnert nog aan de oorspronkelijke plek. Ook in meer recente tijden was de steilrand een regio vol oorlogshandelingen.

De meest tastbare herinneringen in onze gemeente zijn tegenwoordig die aan de Tweede Wereldoorlog. Ook toen is er zeer hevig gevochten in onze regio. De vele oorlogs- en bevrijdingsmonumenten herinneren daar nog aan. Stille getuigen van die periode zijn de oorlogsgraven, tankversperringen en oorlogsmateriaal, zoals de oude Sherman-tank in Woensdrecht. Bij Landgoed Mattem-

De achtergebleven Sherman-tank op de grens van Woensdrecht en Hoogerheide. Foto: Jac Leenaars, 2019. Bron: Fotogroep Zuidwesthoek.

burgh zijn nog sporen van granaatinslagen zichtbaar op de stammen van de bomen! De Slag om de Schelde is onderwerp geworden voor een bioscoopfilm. Een bijzonder overblijfsel is het Knickebein-baken bij Woensdrecht, oorspronkelijk een radiobaken voor Duitse vliegtuigen op weg naar Engeland. Woensdrecht geniet bekendheid vanwege haar vliegbasis, die in 1934 als werkverschaffingsproject werd aangelegd en aanvankelijk een zweefvliegclub huisvestte. Tijdens de oorlog werden er bommenwerpers en jachtvliegtuigen gestationeerd door de Duitse bezetter. Ter verdediging bouwde men een serie bunkers. Die zijn deels gerestaureerd en liggen langs de autorondweg om Hoogerheide, die de naam 'Bunkerbaan' heeft gekregen. Van de voormalige verkeerstoren in het Kooibos is een replica teruggeplaatst. In de jaren tachtig van de vorige eeuw kreeg de vliegbasis landelijke bekendheid vanwege de demonstraties tegen de komst van kruisraketten. Nu worden op de basis vliegtuigen onderhouden en wordt onderhoudspersoneel opgeleid. Ossendrecht is militair gezien vooral bekend om de oude Koningin Wilhelminakazerne. Meniggen heeft hier de militaire dienstplicht vervuld. Nu is op een deel van het terrein de politieacademie gevestigd.

Lichtbakens bij de landingsbaan van vliegbasis Woensdrecht. Foto: Jac Leenaars, 2019. Bron: Fotogroep Zuidwesthoek.

3.4 Het landschap: ontstaan, gebruik en inrichting

Onze gemeente profileert zich als 'De Groene Gemeente op de Brabantse Wal'. Dit motto hangt nauw samen met de landschappelijke geschiedenis en ontwikkeling van de regio. De kenmerkende 'Brabantse Wal' komt zelfs voor in het beeldmerk van de gemeente. De naam 'Brabantse Wal' is relatief jong. Het is een moderne en populaire benaming voor het aardkundig fenomeen dat als 'steilrand', 'hoge rand' of 'zoom' is beschreven. Dit voor Nederland unieke gebied is gevormd langs de vroegere loop van de rivier de Schelde. Op sommige punten reikt de steilrand tot meer dan 20 meter boven NAP. De Brabantse Wal vormt de spil op de overgang van zand, klei en veen.

Circa twee miljoen jaar geleden ontstond een kustvlakte waar de voorlopers van de rivieren Rijn, Maas en

Schelde in uitmondden. Daarbij werden lagen zand en klei gevormd, die nog in de ondergrond aanwezig zijn. Toen de Schelde haar loop in noordelijke richting verlegde, schuurde zij in de oude zand- en kleilagen de steilrand uit, die wij nu kennen als Brabantse Wal. Tijdens de laatste ijstijd werd het landschap vervolgens bedekt met zand uit het droog gevallen Noordzebekken dat door de wind werd meegevoerd. Op het oostelijk deel van de Brabantse Wal ontstonden daardoor stuifduinen, waar de wind het zand tot grote hoogte opstooft, en uitgestoven lage zandvlakten die zich vulden met grondwater. Op deze lage vlakten vormde zich tijdens het Holoceen een dik veenpakket. Deze ontwikkelingen hebben gezorgd voor een afwisseling van lage, uitgeveende vennen, natte heidevelden en hoge stuifduinen. De Brabantse Wal is landschappelijk gezien een uniek gebied dat nu behoort tot het Geopark Schelde Delta én één van de drie Landschappen van Allure in Brabant is geworden! Bovendien is het Geopark Schelde Delta voorgedragen voor de status van UNESCO Global Geopark. Ook wij als gemeente Woensdrecht zijn een van de partners die dit project ondersteunen.

SCHELDE DELTA

ASPIRING
GLOBAL
GEOPARK

Links: een uitsnede van de archeologische landschappenkaart ter hoogte van het grondgebied van gemeente Woensdrecht. De steilrand tekent zich duidelijk af met links de jonge zeeleipolders (lichtblauw), de hellingen van de steilrand (oranje), dekzandruggen (lichtbruin) en de dekzandvlakten (lichtgeel). Bron: Erfgoedatlas Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

Rechts: het beeldmerk van Geopark Schelgedelta waar gemeente Woensdrecht aan meewerkt. Bron: www.schelgedelta.eu.

Door de hoge ligging vormde de rand van de Brabantse Wal van oudsher een geschikte woonomgeving, die ook strategisch van belang was. De steilrand stak uit boven een omgeving, die aan de oostkant bestond uit ondoordringbaar veenmoeras en aan de westzijde grensde aan de rivier de Schelde. Ten westen van de steilrand bevond zich een laaggelegen klei- en veengebied, dat onderhevig was aan de invloed van de zee. Het hooggelegen centrale deel van het gebied dat bestond uit schrale zandgrond, bos en heide en vennen moet aanvankelijk weinig aantrekkelijk voor bewoning zijn geweest. Wel werd gebruik gemaakt van de mogelijkheden die de natuurlijke omgeving bood. Denk daarbij aan de ontginning van veenmoeras en de aanleg van kleine akkers op de zandgrond door de 'keuterboeren' met teelt van rogge, boekweit en aardappelen voor eigen gebruik, beweiding van de heide met schapen, bosbouw, en klei- en leemwinning ten behoeve van steenbakkerijen. Ieder dorp in onze gemeente bezat tot in het begin van de twintigste eeuw wel één of meerdere steenfabrieken. In de omgeving van Hoogerheide herinnert nog een eenzame fabrieksschoorsteen aan hun bestaan.

Daarnaast vormde de Brabantse Wal van oudsher een natuurlijke begrenzing en een betrouwbare verbinding over land tussen de handelssteden Bergen op Zoom en Antwerpen. De Schelde was belangrijk voor de handel over zee, maar de rivier was onberekenbaar en daarom was een betrouwbare landverbinding essentieel voor de handel. Op enkele plaatsen is de bodemopbouw nog waar te nemen, zoals in de groeve Boudewijn bij Ossendrecht. Hier werd zand gewonnen ten behoeve van de kalkzandsteenfabricage.

In het oostelijk deel van onze gemeente vond veenontginning plaats ten behoeve van het cultiveren van de woeste gronden. Daarbij werd ook op kleine schaal turf gewonnen. Turf vormde een belangrijke brandstof in de middeleeuwse steden en werd vooral naar Vlaanderen vervoerd. De kern Huijbergen dankt zijn ontstaan mede aan deze cultivering en turfwinning, die door het daar gestichte klooster werd geïnitieerd. De afgeveende gronden werden omgezet in landbouwgrond. Ten noorden van Huijbergen is de voormalige veenontginning nog herkenbaar aan de langgerekte percelen - nu veelal in gebruik als weidegrond - met op de kop een boerderij. De locatie van deze boerderijen is vaak dezelfde als die van de vroegere ontginningsboerderijen, die op historische kaarten zijn ingetekend. Op de hoge zandgronden zien we nu ook akkers met asperges en aardbeien.

Polders

Het laaggelegen gebied ten westen van de steilrand bestond aanvankelijk uit slikken, schorren en kreken en was onderhevig aan invloed van de zee. Bedijking vond al plaats vanaf de dertiende eeuw, maar de strijd tegen het water werd meer dan eens verloren, waardoor de ingepolderde gebieden weer onder water verdwenen. Berucht waren de overstromingen in de zestiende eeuw, waardoor een groot gebied verloren ging. Nieuwe pogingen tot inpoldering bleven ten gevolge van de Tachtigjarige Oorlog lange tijd uit, maar werden in de achttiende eeuw weer opgepakt door het Markiezaat van Bergen op Zoom. Dankzij de inpolderingen nam de invloed van de Schelde af en vormde de Brabantse Wal steeds meer een natuurlijke begrenzing tussen het zand in Brabant en de klei in Zeeland. Tot in de negentiende eeuw werden bedijkingen uitgevoerd ten westen van Woensdrecht en Ossendrecht. Het verschil tussen de oude en jonge polders is in het landschap soms nog duidelijk te zien in de verkavelingspatronen.

De landbouwpercelen zijn doorgaans ruim van opzet, net als de bijbehorende herenboerderijen. De bouw van boerderijen in de pas bedijkte polders werd nauwkeurig gepland. Per kavel werd een grote boerderij gebouwd, vaak op een wat hoger gelegen (opgeworpen) terrein. De bouw van huis en schuren werd grotendeels bepaald door de bedijkers, die tevens grondeigenaar in de polders werden en de grond in cultuur brachten. De jonge zeekleigronden bleken geschikt voor de teelt van onder andere suikerbieten, aardappelen en cichorei. De verwerking van de cichoreiplant tot surrogaatkoffie is karakteristiek voor onze streek. In de achttiende eeuw zorgde dit voor meer werkgelegenheid voor de plaatselijke bevolking en de vestiging van rijke industriëlen, waarvan nog enkele monumentale woonhuizen getuigen.

Landgoederen

De heren van Bergen op Zoom gingen op den duur meer rechten verlenen aan de aanwezige hoeven in het gebied om de woeste gronden te ontginnen. Zo groeide de Berghoeve in Calfven in de loop der tijd uit van een eenvoudige boerderij tot een "alleszins schoone welgeleegen buitenplaats" met een piramide, sterrenbos en waterpartijen: "De Hooge Houve van Ossendrecht". De Berghoeve was later, vanaf het laatste kwart van de negentiende eeuw, ook de plek waar Kaatje Dierkx haar onderwijs ontving van de Zusters Franciscanessen die er een klooster hadden gevestigd. Behalve de ontginningshoeven, werden ook commerciële houtplantages gesticht, zoals de Hoogerheidsche Plantage.

Rijke kooplieden en vermogende families uit Antwerpen en Bergen op Zoom zochten op de Brabantse Wal een plek om een 'buitenhuis' te laten bouwen. Bij dit buitenhuis werd vaak een omringende tuin of een park aangelegd met diverse bijgebouwen, zoals koetshuizen, theekoepels en orangerieën. De buitenhuizen vormden zo met al hun samenstellende onderdelen een onlosmakelijk geheel als landgoederen. Vanaf 1830 verkocht de Staat der Nederlanden de woeste gronden, die zij in bezit had in het gebied. Het waren vooral rijke industriëlen en adellijke families uit België die deze gronden opkochten en daar een

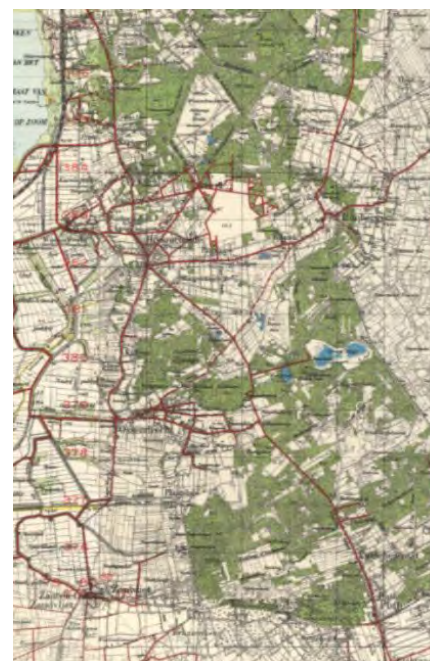
buitenplaats aanlegden. Naast een recreatieve functie vervulde deze buitenplaatsen vrijwel altijd een economische functie door de aanplant van productiebossen. De rijkdom van de familie werd tentoongespreid in de luxueuze bouwstijl van het landhuis en de prestigieuze tuinaanleg. De bossen en parken werden vaak aangelegd met duidelijke laanstructuren en soms voorzien van waterpartijen, bijzondere beplantingen, uitzichttorens en belvédères. Het bijzondere landschap van de Brabantse Wal was al vroeg een inspiratiebron voor schilders en schrijvers. Onze kernen werden al sinds 1730 verbeeld en beschreven in atlassen.

Het landschap rond Putte werd geschilderd door François Lamorinière. Rond 1900 verscheen al een gids met wandelroutes van de streek. Heimans prees het landschap destijds als 'Brabant op zijn mooist'. Binnen onze gemeente is nog een aantal van deze landgoederen aanwezig, zoals Mattemburgh, de Groote Meer, de Ravenhof met het Moretusbos en Bieduinen. Ze vormen nu aantrekkelijke natuur- en recreatiegebieden. Ook al is het landschap in de afgelopen eeuwen door alle ontwikkelingen ingrijpend veranderd, er zijn nog steeds veel bijzondere landschapselementen op de Brabantse Wal aanwezig. Denk aan de verkavelingsstructuren, de historische bossen en kleine landschapselementen, maar ook de historische waterlopen en vennen. Daardoor blijft het landschap van de Brabantse Wal tot de verbeelding spreken en nog steeds bijzonder aantrekkelijk voor bezoekers.

'Moeras bij Putte', François Lamorinière, olieverf op paneel, 1882, Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België. Bron: Wikimedia Commons.

Van links naar rechts is de ontwikkeling van het landschap in de gemeente door de tijd heen weergegeven. Links de Topografisch Militaire kaart uit ca. 1850, midden de Bonnebladen van ca. 1900 en rechts de historisch topografische kaart van ca. 1950. De scheiding tussen de kleigronden en zandgronden blijft duidelijk aanwezig met de steilrand als scheidingslijn. De woeste gronden die in 1850 nog zichtbaar zijn, worden mettertijd steeds meer omgezet in akker- en landbouwgronden. Bron: Erfgoedatlas Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

3.5 Gebouwde monumenten

De landgoedbewoners vormden slechts een kleine groep en zij verbleven vaak ook maar tijdelijk in hun buitenhuizen. Het aanzicht van de dorpen en de buitengebieden in onze gemeente werd voor lange tijd vooral bepaald door de ‘gewone’ burgerwoningen en boerderijen. Van oudsher had dit gebied een agrarisch karakter. In de negentiende eeuw kwam daar industrie en nijverheid bij. In de dorpskernen dateren veel van de burgerwoningen uit de periode na de Tweede Wereldoorlog. De dorpen hebben tijdens de oorlog namelijk veel te lijden gehad. Gelukkig zijn in Putte en Ossendrecht nog veel karakteristieke burgerwoningen bewaard gebleven, voornamelijk uit de negentiende en vroege twintigste eeuw. Maar ook in Woensdrecht, Huijbergen en Hoogerheide zijn er cultuurhistorisch waardevolle panden die de woelingen uit het verleden hebben overleefd. Tegelijkertijd bood de wederopbouwperiode mogelijkheden voor herinrichting van de kernen.

Boerderijen worden tegenwoordig vooral met het buitengebied geassocieerd, maar kwamen vroeger ook midden in het dorp voor. Onze gemeente kent een rijke diversiteit aan boerderijen van verschillende boerderijtypologieën uit verschillende perioden. De typen variëren van langgevelboerderijen tot boerderijwoningen met grote, vrijstaande landbouwschuren. Sommige historische boerderijen hebben een geschiedenis van vele eeuwen, al dateren de huidige gebouwen veelal uit de negentiende en vroege twintigste eeuw. Vanwege de oorlogshandelingen kent onze gemeente ook boerderijen uit de periode van de wederopbouw na de Tweede Wereldoorlog.

Andere betekenisvolle monumentencategorieën zijn:

- Kerkgebouwen, kloosters, kapellen, pastorieën, begraafplaatsen en kleine religieuze objecten als beelden en wegekruisen;
- Objecten die verwijzen naar de militaire geschiedenis van onze gemeente;
- Industrieel erfgoed, zoals molens;
- Waterstaatkundige bouwwerken, zoals sluizen en gemalen.

In het verleden zijn lijsten opgesteld van monumentale objecten binnen onze gemeente op advies van de gemeentelijke monumentencommissie. Een update van de nog resterende monumentale objecten wordt thans uitgevoerd in samenwerking met de werkgroep erfgoed.

3.6 Woensdrecht als grensgemeente: grensoverschrijdend erfgoed

Van oudsher hebben enkele kernen van onze gemeente een belangrijke rol vervuld, vanwege de ligging aan de grens van gebieden die bestuurlijk onder verschillende invloedssferen stonden. De ligging als grensgemeente speelt dus van oudsher al een rol. Verhalen over smokkelroutes zijn nog altijd bekend. Nu steken we in Putte en voorbij Ossendrecht en Huijbergen bijna ongemerkt de landsgrens over. Oude grenspalen vormen de stille getuigen van een verleden, waarin deze oversteek niet zo vanzelfsprekend was. De slagbomen en grenswachten zijn inmiddels verdwenen en de voormalige douanekantoren en marchausseekazernes in Ossendrecht en Putte zijn nu als woonruimte in gebruik. Deze stille getuigen maken vanzelfsprekend deel uit van het cultuurhistorisch erfgoed van de gemeente Woensdrecht. De verhalen mogen zeker niet worden vergeten. De positie als grensdorp wordt door Putte zelfs gebruikt bij de jaarlijkse braderie die de naam ‘Grensfesten’ heeft gekregen. Grensoverschrijdend erfgoed dat nu al gekoesterd en beschermd wordt, zijn onder andere het monument ter ere van Jacob Jordaens, de Joodse begraafplaatsen, het Moretusbos en het Grenspark Kalmthoutse heide, waarvan een zeer groot deel op Nederlands grondgebied ligt met onder andere het Grote en Kleine Meer.

Het voormalig Knickebein baken. Foto: Kees en Anne-Marie Daleboudt-Visser.

Eén van de grenspalen in de gemeente langs de landsgrens. Foto: T. van Putte, 2003. Bron: West-Brabants Archief.

Doorsnede van het bodemprofiel bij Groeve Boudewijn. Foto: Kees en Anne-Marie Daleboudt-Visser.

Kunstwerk gemaakt van gesloopte Duitse bunkers op de hoek van Bunkerbaan en Aviolandalaan in Hoogerheide. Bron: Fotogroep Zuidwesthoek.

Straatnaambord 'Paadje van Kaatje'. Onderdeel van een 4 km lange route langs de weg die Zr. Marie-Adolphine elke dag als meisje aflegde van huis naar school en terug. Foto: Kees en Anne-Marie Daleboudt-Visser.

4. DE BOUWSTENEN

In dit hoofdstuk worden de ambities verwoord die wij hebben voor ons erfgoed en beschrijven we hoe we dit willen gaan aanpakken en welke middelen we in willen zetten om onze ambities te bereiken.

4.1 Bouwsteen 1: instrumentarium

Om de wettelijke taken op het gebied van monumentenzorg goed te kunnen vervullen, moeten we als gemeente ons beleid en onze organisatie daartoe voldoende uitgerust hebben. Onze beleidsdocumenten dienen daartoe op orde te zijn en conform de geldende wetgeving.

4.1.1 Wat zijn onze ambities?

We willen een actueel en modern erfgoedbeleid dat aansluit bij de hedendaagse ontwikkelingen en trends op het gebied van erfgoed en monumenten. Om dit te kunnen realiseren gaan we eerst het huidige beleid actualiseren en het instrumentarium daarvoor, waar nodig, aanpassen.

4.1.2 Hoe gaan we onze ambities waarmaken?

Omgevingswet en omgevingsplan

Op 1 januari 2024 treedt de Omgevingswet in werking en zal alle bestaande wetgeving op het gebied van ruimtelijke ordening, bouwen en cultureel erfgoed gaan vervangen. Het is dus belangrijk om per 1 januari alle noodzakelijke aanpassingen door te voeren die nodig zijn om aan de nieuwe wet te voldoen. Tot eind 2031 hebben gemeenten de tijd om een nieuw omgevingsplan te maken, dat de huidige bestemmingsplannen en verordeningen moet vervangen. Tot die tijd geldt een tijdelijk omgevingsplan, dat feitelijk bestaat uit de samenvoegingen van alle bestaande bestemmingsplannen en verordeningen die over de fysieke leefomgeving gaan.

In 2018 heeft onze gemeenteraad de *Erfgoedverordening gemeente Woensdrecht 2018* vastgesteld. Inhoudelijk is deze verordening nog actueel, echter dient de verordening op enkele punten te worden aangepast, zodat de verordening met de inwerkingtreding van de Omgevingswet wettelijk verankerd blijft. Daarnaast wordt de bescherming van de cultuurhistorische waarden beter geborgd via de nieuwe erfgoedverordening. De gemeenteraad zal de nieuwe verordening voor het einde van 2023 opnieuw vaststellen. In 2022 is al de nieuwe *Verordening op de gemeentelijke adviescommissie omgevingskwaliteit Woensdrecht* door onze raad vastgesteld. De leden van de adviescommissie zullen voor 1 januari 2024 benoemd worden door het college.

Cultuurhistorische waardenkaart

Onze cultuurhistorische waardenkaart dateert uit 2013, maar is inhoudelijk nog steeds actueel. Inhoudelijk hoeft deze kaart op dit moment dan ook niet geüpdatet te worden. Wat nog wel ontbreekt zijn duidelijke beleidsregels waarmee we de waarden op de kaart kunnen borgen en beschermen. Daarom veranderen we de huidige beleidsadviezen die op de kaart staan aangegeven in beleidsregels, gaan we ze scherper opschrijven en maken we de koppeling met de erfgoedverordening. De archeologische verwachtingen- en beleidskaart hoeft niet te worden aangepast. Deze kaart is onlangs verankerd in het vigerende bestemmingsplan 'Buitengebied', waarmee de archeologische (verwachtings)waarden en de bijbehorende onderzoeksverplichtingen juridisch zijn geborgd. Voor wettelijk verplicht archeologisch onderzoek wordt de landelijke regelgeving vanuit de Erfgoedwet gevolgd.

Een nadeel van onze huidige kaarten is dat de documenten erg statisch zijn en daardoor in de praktijk minder goed toegepast kunnen worden. De informatie op de bestaande kaarten gaan we daarom overzetten naar bestanden die in zogenaamde GIS systemen gebruikt kunnen worden. Zodoende kan de informatie

gemakkelijker worden vertaald naar het toekomstig omgevingsplan.

Erfgoedplatform

Tijdens de totstandkoming van deze visie hebben we als gemeente intensief samengewerkt met diverse lokale belangengroepen, zoals de lokale heemkundeverenigingen en andere lokale partijen. Deze samenwerking willen we voortzetten door een Erfgoedplatform op te richten. Door dit platform elke drie maanden te organiseren willen we onze lokale partners betrokken houden bij ons erfgoedbeleid en blijvend input bij hen ophalen om ons beleid te verbeteren. De coördinatie en organisatie van het Erfgoedplatform zal worden verzorgd door de vrijwilligers van de werkgroep erfgoed.

Actiepunten Bouwsteen 1:

- Vaststellen aangepaste Erfgoedverordening in lijn met de Omgevingswet;
- Benoemen van de leden voor de gemeentelijke adviescommissie Omgevingskwaliteit;
- Cultuurhistorische waardenkaart 'Omgevingswetproof' maken: de bescherming van cultuurhistorische waarden verankeren in beleidsregels en in de nieuwe erfgoedverordening;
- Opzetten van het Erfgoedplatform.

4.2 Bouwsteen 2: beschermen en behouden

Voor het beschermen van erfgoed is draagvlak onmisbaar. Dit geldt zowel voor draagvlak binnen onze organisatie, als onder onze inwoners. Alleen met de betrokkenheid van iedereen kunnen we ons bestaande erfgoed op een goede manier beschermen en ons beschermd erfgoed uitbreiden.

4.2.1 Wat zijn onze ambities?

We willen de bescherming en het behoud van ons bestaande erfgoed verbeteren en ons erfgoed bestand waar nodig uitbreiden. Daarvoor gaan we inventariseren wat we aan cultureel erfgoed in onze gemeente hebben en op basis van de inventarisatie verder onderzoeken welke objecten, structuren of gebieden in aanmerking komen voor bescherming, bijvoorbeeld als gemeentelijk monument.

Voor een succesvolle en duurzame bescherming en instandhouding van ons erfgoed willen we de kennis en betrokkenheid binnen onze organisatie en in de samenleving daarover vergroten en daarmee het draagvlak bevorderen. Ook willen we eigenaren van monumenten beter gaan ondersteunen bij o.a. het in stand houden en verduurzamen van hun erfgoed.

Door het vergroten van de kennis over ons erfgoed zijn we voortaan beter in staat om bij ruimtelijke ontwikkelingen goede afwegingen te maken. Bovendien is erfgoed in het kader van de Omgevingswet een verplicht afwegingskader. Als erfgoed dan niet op een goede manier niet is geborgd, lopen de initiatiefnemers en de gemeente bij een juridische procedure het risico te worden teruggefloten. Naast het aanwijzen van nieuwe monumenten, gaan we het erfgoed borgen via de cultuurhistorische waardenkaart, de erfgoedverordening en het omgevingsplan (zie 4.1.2).

4.2.2 Hoe gaan we onze ambities waarmaken?

Kennisdeling en draagvlakcreatie

Zonder begrip van wat cultureel erfgoed is en wat het belang ervan is voor de maatschappij, is het moeilijker om draagvlak te creëren om ons cultureel erfgoed te beschermen. Dat geldt zowel binnen onze organisatie, als daarbuiten. Bij het begrip 'erfgoed' wordt vaak alleen aan gebouwde monumenten gedacht. Het begrip 'erfgoed' is veel breder en omvat bijvoorbeeld ook landschappelijke structuren, immaterieel erfgoed als dialect en volksverhalen, maar ook museale collecties. Met deze visie willen we bijdragen aan een beter en breder begrip van het cultureel erfgoed dat onze gemeente zo bijzonder en aantrekkelijk maakt en inzetten op het informeren van collega's, inwoners en bezoekers. Zo willen we het draagvlak voor bescherming en behoud van ons cultureel erfgoed vergroten. Op deze manier willen we er ook aan bijdragen dat erfgoed een belangrijke(re) rol gaat spelen in de integrale afwegingen bij bijvoorbeeld ruimtelijke projecten.

We zullen daarom een communicatieplan opstellen, in samenwerking met onze collega's van communicatie, VVV Brabantse Wal en met lokale erfgoedinstellingen, waarin wordt vastgelegd op welke manieren, met welke frequenties en via welke media we informatie en kennis over ons erfgoed voor collega's, inwoners en bezoekers gaan verspreiden. Denk daarbij aan het structureel inzetten van sociale media, lokale kranten en weekbladen, praktische informatievoorziening voor erfgoedeigenaren. De eerste aanzetten zijn er al wel, maar dit is slechts nog incidenteel. Om meer mensen te bereiken is het van belang hier op lange termijn structureel op in te zetten.

Nieuw erfgoed beschermen

Onze gemeente telt momenteel 48 rijksmonumenten en 4 gemeentelijke monumenten. De meest in het oog springende rijksmonumenten zijn bijvoorbeeld Landgoed Mattemburgh, de Israëlitische begraafplaatsen in Putte en de protestantse kerk in Ossendrecht. Daarnaast zijn vooral herenhuizen uit de negentiende eeuw en boerderijen uit de negentiende eeuw of ouder als rijksmonument beschermd.

De komende jaren willen we ons monumentenbestand gaan uitbreiden. Daarbij kijken we niet alleen naar welke objecten of structuren historisch onveranderd aan ons zijn doorgegeven, maar ook welke betekenis een bepaald object of structuur voor de lokale context heeft gehad. We willen een monumentenbestand dat in balans is, zowel qua tijdsperiodes als geografisch. Bovendien zijn er verschillende manieren om erfgoed te behouden. Naast het aanwijzen van gemeentelijke monumenten kan ook gedacht worden aan het benoemen van beeldbepalende objecten. Die zijn minder 'streng' beschermd dan monumenten, maar het behoud kan dan worden geregeld via het omgevingsplan, bijvoorbeeld door middel van een sloopverbod. Om grotere gebieden te beschermen, waarbinnen zich waardevolle objecten of structuren bevinden, kunnen ook beschermde dorpsgezichten worden aangewezen.

Als startpunt voor toekomstige bescherming van ons erfgoed is door de SBCEZ een voorstel tot inventarisatie gemaakt van alle objecten, structuren en gebieden met een zekere erfgoedwaarde. De inventarisatie gebruiken we als startpunt voor het onderzoek naar potentieel nieuw te beschermen erfgoed.

Ondersteuning monumenteigenaren

Om een monument te onderhouden moeten eigenaren vaak extra kosten maken, vanwege het feit dat men een monument bezit. Soms worden er aan een monument extra eisen gesteld die, ten opzichte van een regulier woonhuis, ook extra kosten met zich meebrengen. We gaan de verschillende mogelijkheden onderzoeken om de monumenteigenaren tegemoet te kunnen komen in de extra inspanningen en kosten. Zo willen tevens het draagvlak onder (toekomstige) monumenteigenaren vergroten voor de instandhouding van ons erfgoed. We kunnen hierbij breder kijken dan alleen het gebouwde erfgoed. We hebben als gemeente bijvoorbeeld al een lijst met waardevolle bomen vastgesteld en ook het beheer van ander groen met erfgoedwaarden kan extra inspanning van eigenaren vragen.

Dat willen we ten minste doen door eigenaren te inspireren en te informeren. Voor een monumenteigenaar is de gemeente het eerste aanspreekpunt. Het is daarom van belang dat de gemeente ook de juiste informatie kan geven! Dat kan nodig zijn op het gebied van onderhoud, verbouwingen en verduurzaming. We kunnen eigenaren hierbij helpen door op onze website zoveel mogelijk informatie te ontsluiten die interessant kan zijn voor monumenteigenaren op het gebied van onderhoud, verbouwingen, vergunningen, financiering en wet- en regelgeving. Andere opties zijn het op regelmatige basis organiseren van informatiebijeenkomsten voor erfgoedeigenaren of het aanbieden van folders of brochures met voornoemde informatie.

Monumenten en duurzaamheid

Monumenten zijn in essentie duurzaam, in de betekenis dat ze een lange levensduur hebben, maar energiezuinig zijn ze naar de huidige maatstaven vaak niet. Tegelijkertijd kunnen de huidige duurzaamheidseisen voor monumenten ook een directe of indirecte bedreiging vormen. Dat komt doordat energiebesparende maatregelen als gevel-, vloer- en dakisolatie bij onjuiste uitvoering onherroepelijk kunnen leiden tot een versnelde teloorgang van de historische constructie en daarmee tot verlies van cultuurhistorische waarden. Maar monumenten kunnen wel degelijk energiezuiniger worden gemaakt, mét behoud van de cultuurhis-

torische waarden. Er zijn veel mogelijkheden voor bijvoorbeeld het plaatsen van zonnepanelen, isolatie van daken, gevels en vensters. De ontwikkelingen op dit vlak gaan snel en de kennis hierover neemt in rap tempo toe. Maar de oplossingen zijn per monument vaak verschillend en vragen om maatwerk. Belangrijk is echter te beseffen dat behoud en aanpassing van een pand altijd duurzamer is dan sloop en nieuwbouw. De monumentencommissie denkt met de eigenaren mee en levert een waardevolle bijdrage voor oplossingsrichtingen.

Erfgoed dient logischerwijs ook bij te dragen aan ambities op het gebied van klimaat en energie, maar het is daarbij van belang de monumentale waarden niet uit het oog te verliezen. Het opstellen van kaders en richtlijnen voor het toepassen van energiebesparende en energieopwekkende maatregelen kan erfgoedeigenaren meer duidelijkheid bieden over de mogelijkheden die zij hebben om hun monument te verduurzamen met respect voor de monumentale waarden.

Erfgoed, kunst en cultuur

We willen ook een koppeling maken met kunst en cultuur, waaronder onder andere de musea en heemkundeverenigingen vallen. De musea in onze gemeente zijn namelijk ook belangrijke hoeders van onze erfgoedcollecties, maar het ontbreekt hen vaak aan financiële middelen of kennis om verder te professionaliseren en een duurzame toekomst voor het museum te bewerkstelligen. We willen daarom inzetten op meer samenwerking tussen onze lokale organisaties en onderzoeken hoe we hen daar als gemeente bij kunnen assisteren.

Actiepunten Bouwsteen 2:

- Communicatieplan opstellen voor kennisdeling en draagvlakcreatie en uitbreiden van de gemeentelijke website met een erfgoedpagina met relevante informatie voor monumenteigenaren;
- Nieuw erfgoed beschermen door het aanwijzen van nieuwe gemeentelijke monumenten;
- Mogelijkheden onderzoeken om eigenaren van erfgoed (financieel) te ondersteunen;
- Opstellen van een afwegingskader voor het plaatsen van zonnepanelen op, aan of bij erfgoed.

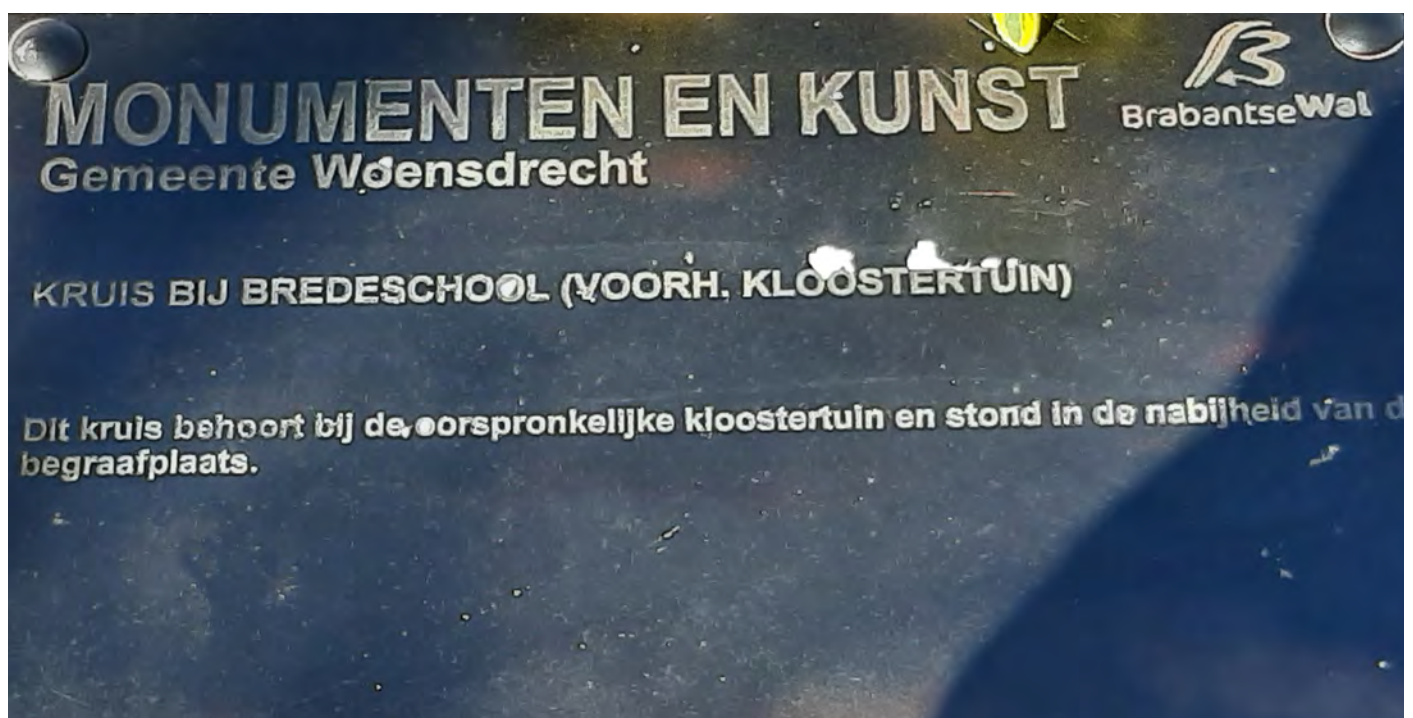
4.3 Bouwsteen 3: zichtbaar en beleefbaar maken

Door verdwenen of onzichtbaar erfgoed weer zichtbaar te maken willen we onze inwoners bewust maken van ons bijzondere verleden. Het nog aanwezige en zichtbare erfgoed willen we, waar dat kan, beter beleefbaar maken. Op die manier wordt ons erfgoed, en daarmee ook onze gemeente als geheel, nóg aantrekkelijker voor inwoners en bezoekers. Het zichtbaar en beleefbaar maken van erfgoed draagt bij aan het vergroten van de leefbaarheid en de recreatieve aantrekkingskracht van de gemeente.

4.3.1 Wat zijn onze ambities?

Door het erfgoed zichtbaar en beleefbaar te maken, kunnen we het verhaal van de gemeente Woensdrecht 'vertellen', gaat de omgeving meer leven en ontstaat meer diepgang. Dit vergroot de aantrekkelijkheid van onze gemeente, zowel voor inwoners, als voor bezoekers. Door de verhalen van een plek te vertellen voelen bewoners zich tevens meer verbonden met hun leefomgeving. En door de inwoners bij deze verhalen te betrekken, ontstaat ook herkenning en trots!

We willen hierbij niet alleen inzetten op het conserveren van tastbare en zichtbare structuren of gebouwen. Onze gemeente beschikt namelijk ook over een rijke verzameling van immaterieel erfgoed, zoals het verenigingsleven, tradities, streekverhalen, dialecten en lokale gewoonten of gebruiken. We willen onze identiteit versterken en ons nog bewuster profileren. Daarom gaan we proberen de eigen geschiedenis beter zichtbaar, voelbaar en beleefbaar te maken wanneer zich daar kansen voordoen in nieuwe projecten en ruimtelijke ontwikkelingen. Dit gaan we doen in samenwerking met onze lokale partners, zoals de VVV Brabantse Wal, lokale erfgoedverenigingen en musea. We benutten ons erfgoed voor de ontwikkeling van toerisme en recreatie, storytelling en projecten. Erfgoed biedt namelijk een grote kans om bezoekers te trekken naar onze gemeente. Denk bijvoorbeeld aan de fiets- en wandelroutes in onze gemeente. Zo werken we momenteel bijvoorbeeld al aan het uitzetten van een nieuwe Monumenten & Kunst route! Ook hiervoor geldt dat het inzetten op communicatie en publieksbereik een belangrijk onderdeel is.

Eén van de informatieborden langs de huidige Monumenten en Kunst route. Foto: Keess en Anne-Marie Daleboudt-Visser.

4.3.2 Hoe gaan we onze ambities waarmaken?

We gaan inzetten op de beleving van de erfgoedthema's die we in hoofdstuk 3 benoemd hebben:

- religieus erfgoed;
- militair erfgoed;
- landgoederen en landschap;
- gebouwde monumenten.

Open Monumentenweekend (jaarlijks)

In 2022 hebben we in samenwerking met een enthousiaste werkgroep de organisatie van de Open Monumentendagen in onze gemeente weer opgepakt! Afgelopen jaar waren twaalf locaties voor bezoekers opengesteld. We willen deze lijn voortzetten en ervoor zorgen dat nog meer erfgoedparels tijdens dit weekend te bezoeken zijn. Meedoen aan dit weekend, met landelijke bekendheid, is belangrijk om draagvlak te creëren voor het behoud van ons erfgoed. Om de organisatie te versterken willen we als gemeente hieraan bijdragen, zowel door ambtelijke ondersteuning als met een financiële bijdrage voor de organisatie en promotiemateriaal.

Verdwenen of niet zichtbaar erfgoed zichtbaar maken

Het gebied van de Brabantse Wal was in het verleden erg in trek voor rijke stadsbewoners om er een buitenhuis te vestigen, vaak met een omliggend landgoed dat bestond uit siertuinen, bijgebouwen en (productie)bossen. Bij een aantal van deze landhuizen werden ook zogenaamde 'Belvédères' opgericht: hoger gelegen uitzichtpunten vanwaar men het omliggende landschap goed kon zien. Her en der zijn daar in het landschap nog sporen van zichtbaar, maar met dank aan oude kaarten weten we waar ze gelegen moeten hebben.

Ook militair erfgoed biedt mogelijke aanknopingspunten in dit verband, zoals militair erfgoed uit de Eerste en Tweede Wereldoorlog en oude wegtracés. Dit betekent niet dat we alles moeten terugbrengen naar zoals het vroeger was. Het beleefbaar en tastbaar maken van dit verdwenen of onzichtbare erfgoed kan ook door het vertellen van de verhalen met pakkende informatievoorziening op strategische plaatsen of door archeologische vondsten uit het depot te halen en ten toon te stellen in de gemeente.

Daarnaast is met betrekking tot het militair erfgoed ook een verbinding te leggen naar de hedendaagse militaire aanwezigheid in de gemeente, inclusief de militaire industrie.

De kansen voor het zichtbaar en beleefbaar maken van verdwenen of onzichtbaar erfgoed willen we vooral aangrijpen wanneer die zich voordoen bij ontwikkelingen op andere beleidsterreinen. Erfgoed dient dan als wegingsfactor en inspiratiebron te worden meegenomen in de te maken beleidskeuzes. Met name op het gebied van ruimtelijke ordening en de inrichting van ons landschap zullen zulke kansen zich voordoen en kan het verleden en ons erfgoed een belangrijke informatie- en inspiratiebron zijn voor de keuzes waar we voor staan.

Bestaande initiatieven ondersteunen en nieuwe stimuleren

Er worden door onze lokale historische verenigingen al verschillende activiteiten ontplooid. Een mooi voorbeeld is een initiatief rondom de lokale dialecten met een periodieke column in de Zuidwestkrant, een terugkerend West-Brabants Dialectcafé en een jaarlijkse uitgave van het Brabants Boekske, waarbij wordt samengewerkt met andere verenigingen in de regio. Wij vinden het belangrijk dat dit soort initiatieven kunnen blijven bestaan en kunnen groeien. Daarnaast willen we nieuwe initiatieven stimuleren. Samen met onze lokale partners gaan we op zoek naar nieuwe, interactieve manieren om onze historische verhalen

te delen met onze inwoners en bezoekers, van jong tot oud. Een nieuw initiatief dat we graag willen gaan ontplooiën is een samenwerkingsverband met het West-Brabants Archief om via hun website verhalen over de geschiedenis van onze gemeente en haar inwoners te delen met het publiek.

Erfgoededucatie en jeugd

We hebben in onze gemeente al enkele succesvolle initiatieven op het gebied van erfgoededucatie. Zo is er het succesvolle initiatief CuKidS, wat staat voor Cultuur en Kunst in de School. CuKidS biedt culturele programma's voor basisscholen in de gemeente Woensdrecht en organiseert tal van buitenschoolse activiteiten, onder andere in samenwerking met museum De Aanwas.

Een ander project is het verhaal van 'Jet en Jan'. Dit is een samenwerking tussen de Erfgoed Brabant Academie en verschillende heemkundeverenigingen, waaronder Heemkundekring Het Zuidkwartier. In dit project gaan leerlingen in hun eigen woonplaats ruim honderd jaar terug in de tijd en maken samen met de tweeling Jet en Jan kennis met het dagelijks leven in 1910. Het project wordt daarbij op maat ingericht voor het betreffende dorp waar de leerlingen op school zitten. De kinderen leren in dit project niet alleen over het dagelijks leven van toen, maar ook te reflecteren op het heden en hun eigen dagelijks leven en hoe zich dat verhoudt tot dat van Jet en Jan.

In de toekomst willen we meer van dit soort projecten stimuleren in samenwerking met lokale culturele en erfgoedorganisaties en basisscholen en middelbare scholen.

Actiepunten Bouwsteen 3:

- Deelname Open Monumentenweekend voortzetten, promotie bevorderen en de mogelijkheden onderzoeken tot verdere ondersteuning van de organisatie;
- Uitzetten van een nieuwe Monumenten- en Kunstroute;
- Beleefbaar en zichtbaar maken van (verdwenen of onzichtbaar) erfgoed bij nieuwe stedenbouwkundige of ruimtelijke ontwikkelingen;
- Bestaande initiatieven uit de samenleving ondersteunen en nieuwe initiatieven stimuleren, bijvoorbeeld de jaarlijkse uitgave van het Brabants Boekske, een samenwerking opzetten met de lokale partners en het West-Brabants Archief;
- De samenwerkingsmogelijkheden onderzoeken op regionaal niveau. Bijvoorbeeld met de Alliantie Zuiderwaterlinie of het provinciale beleidskader Levendig Brabant 2030.

5. UITVOERINGSPROGRAMMA

Bouwsteen 1: instrumentarium

Project	Beschrijving	Periode uitvoering
Vastellen nieuwe erfgoedverordening	De verwijzing naar wetsartikelen in de huidige erfgoedverordening vervalt met het inwerking treden van de Omgevingswet. De erfgoedverordening dient op dit aspect te worden aangepast. Daarnaast gaan we de waarden op onze Cultuurhistorische waardenkaart borgen door middel van de erfgoedverordening. De nieuwe erfgoedverordening zal worden vastgesteld door de gemeenteraad.	Q4 - 2023
Benoemen leden gemeentelijke adviescommissie omgevingskwaliteit	Voor de invoering van de Omgevingswet per 1 januari 2024 dienen de leden van de adviescommissie omgevingskwaliteit te zijn benoemd door het college.	Q4 - 2023
Cultuurhistorische waardenkaart 'Omgevingswetproof' maken: de bescherming van cultuurhistorische waarden verankeren in beleidsregels en in de nieuwe erfgoedverordening	Om de cultuurhistorische waarden in onze gemeente beter te borgen wijzigen we de huidige beleidsadviezen bij de cultuurhistorische waardenkaart in beleidsadviezen. Daarnaast hebben we de bescherming van deze waarden gekoppeld aan de nieuwe erfgoedverordening.	Q4 - 2023
Opzetten van het Erfgoedplatform	Tijdens de totstandkoming is een fijne samenwerking ontstaan tussen alle stakeholders. We willen deze overlegstructuur voortzetten in de vorm van een Erfgoedplatform.	Q1 - 2024 en verder

Bouwsteen 2: beschermen en behouden

Project	Beschrijving	Periode uitvoering
Opstellen communicatieplan voor kennisdeling en draagvlakcreatie en uitbreiden gemeente website met erfgoedpagina met relevante informatie voor monumenteigenaren	T.b.v. het vergroten van kennis en draagvlak binnen en buiten de organisatie wordt een communicatieplan opgesteld waarin wordt vastgelegd op welke manieren, met welke frequentie en via welke media we informatie en kennis over erfgoed gaan verspreiden voor collega's, inwoners en bezoekers. Daarnaast helpen we monumenteigenaren door zoveel mogelijk belangrijke informatie op onze website te delen, bijvoorbeeld over vergunningen, verduurzaming, financiering, onderhoud etc.	Q1-Q2 - 2024 en verder
Nieuw erfgoed beschermen	We willen meer objecten, structuren of gebieden beschermen als gemeentelijk monument. We gebruiken daarbij de inventarisatie als startpunt.	2024 en verder
Mogelijkheden onderzoeken om monumenteigenaren (financieel) te ondersteunen	We willen monumenteigenaren niet alleen ondersteunen door relevante informatie te verschaffen, maar indien mogelijk ook financieel om hen in de extra onderhouds- of restauratiekosten t.o.v. normale panden tegemoet te komen. We zullen daarom eerst onderzoeken welke mogelijkheden er zijn en het best passen bij ons beleid en ons monumentenbestand.	Q3-Q4 - 2024
Opstellen van een afwegingskader voor het plaatsen van zonnepanelen op, aan of bij erfgoed	De maatschappelijke opgave om te verduurzamen raakt ook ons erfgoed. Om ons erfgoed toekomstbestendig in stand te kunnen houden is ook voor monumenten de verduurzaming van belang. Verduurzaming van erfgoed is mogelijk met behoud van de monumentale en cultuurhistorische waarden. De juiste afwegings- en toetsingskaders zijn hiervoor echter van belang. Als uitgangspunt hiervoor gebruiken we de 'Advieslijn voor zonnepanelen op rijksmonumenten' van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.	Q3-Q4 - 2024

Bouwsteen 3: zichtbaar en beleefbaar maken

Project	Beschrijving	Periode uitvoering
Uitbouwen deelname Open Monumentendagen	Deelname Open Monumentenweekend voortzetten, promotie bevorderen en de mogelijkheden onderzoeken tot verdere ondersteuning van de organisatie	Jaarlijks vanaf 2023
Erfgoededucatie – nieuwe monumenten- en kunstroute	Om de zichtbaarheid van ons erfgoed te vergroten en de toeristische en recreatieve potentie daarvan te benutten gaan we een nieuwe monumenten- en kunstroute uitzetten.	Q4 2023 - Q1 2024
Beleefbaar en zichtbaar maken van (verdwenen) erfgoed bij nieuwe stedenbouwkundige en ruimtelijke ontwikkelingen	De kansen voor het zichtbaar en beleefbaar maken van verdwenen of onzichtbaar erfgoed willen we vooral aangrijpen wanneer die zich voordoen bij ontwikkelingen op andere beleidsterreinen. Erfgoed dient dan als wegingsfactor en inspiratiebron te worden meegenomen in de te maken beleidskeuzes. Met name op het gebied van ruimtelijke ordening en de inrichting van ons landschap zullen zulke kansen zich voordoen en kan het verleden en ons erfgoed een belangrijke informatie- en inspiratiebron zijn voor de keuzes waar we voor staan.	2024 en verder
Bestaande initiatieven uit de samenleving ondersteunen en nieuwe initiatieven stimuleren	We willen bestaande initiatieven uit de samenleving ondersteunen en nieuwe initiatieven stimuleren, bijvoorbeeld de jaarlijkse uitgave van het <i>Brabants Boekske</i> . Ook gaan we een samenwerking opzetten met de lokale partners en het West-Brabants Archief.	Q3-Q4 2024 en verder
Samenwerking zoeken op regionaal niveau	We willen onderzoeken of we bij grote opgaven, waarin erfgoed een rol speelt, kunnen aansluiten bij regionale programma's, zoals de Zuiderwaterlinie of het provinciale beleidskader Levendig Brabant 2030.	2024 en verder

6. LITERATUUR EN BRONNEN

- Buiks, Chr., G. Dirven, M. Bimmel en J. Toebast, 2011.** Historische boerderijen in Baronie en Markiezaat-Handreikingen voor het behoud van het ruraal erfgoed. Stichting de Brabantse Boerderij, Geertruidenberg;
- Bussche, P.J. van den, 1996.** Peekoffie uit Ossendrecht. Heemkundekring Het Zuidkwartier, Ossendrecht;
- Caspers, T., 2012.** Landgoederen in Noord-Brabant. Het lief en leed dat landgoed heet. Uitgave: Brabants Landschap & Brabants Particulier Grondbezit;
- Croonen Adviseurs, 2013.** Toelichting bij de Cultuurhistoriekaart van de gemeente Woensdrecht, Rosmalen;
- Delahaye, A., 1979.** Het schisma van Woensdrecht. In: De Heren XVII van Nassau-Brabant. Publicaties van het Archivariaat Nassau-Brabant 50/52. Zevenbergen;
- Delahaye, A., W.A. van Ham en R. Jacobs, 1984.** Woensdrecht en Hoogerheide. Kleine geschiedenis van een historische tweeling, uitgegeven door het Gemeentebestuur van Woensdrecht. Streekarchivariaat Nassau-Brabant, Zevenbergen;
- Doeveren, H. van, e.a., ongedateerd.** Putte door de eeuwen heen. De Putse Stencilkrant. Bibliotheek Heemkundekring Huijbergen;
- Donschot, G.J. van, 1979.** Huijbergen vanaf 1811. In: De Heren XVII van Nassau-Brabant. Publicaties van het Archivariaat Nassau-Brabant 50/52. Zevenbergen;
- Gabriëls, C.F., 1982.** Uit de geschiedenis van Huijbergen en van zijn Wilhelmiëtenmonasterium. Publicaties van het Archivariaat Nassau-Brabant 60. Zevenbergen;
- Gils, A.E.A. van (red.) 1974.** Ossendrecht in vertellingen. Europese Bibliotheek, Zaltbommel;
- Gils, A.E.A. van (red.), 1984.** Jubileum-boekje ter gelegenheid van het 150 jaar bestaan van de Sint Gertrudisparochie te Ossendrecht. Vorsselmans, Zundert;
- Hoecx, C.P.J., 1999.** Wilhelmiëtenboerderijen in Huijbergen, 3 Eeuwen pachters van deze hoeven van ca. 1600 tot ca.1800. In: Den Ichtetrekker. Jaarboek 1999 Heemkundekring 'De Wilhelmië' Huijbergen;
- Keijers, D.M.G., 2008.** Noordpolder van Ossendrecht. Archeologisch vooronderzoek:een cultuurhistorische verwachtings- en advieskaart. RAAP Archeologisch Adviesbureau, Weesp;
- Kluyving, S.J., N. Brand en G.J. Borger (red.), 2006.** De West-Brabantse Delta. Een Verdronken Landschap Vormgeven. Geoarchaeological and Bioarchaeological Studies Volume 7. Vrije Universiteit Amsterdam, Amsterdam
- Leenders, K.A.H.W.,1996.** Van Turnhoutervoorde tot Strienemonde. Ontginnings- en nederzettingsgeschiedenis van het noordwesten van het Maas-Schelde-Demergebied (400-1350). Een poging tot synthese. Proefschrift. Walburgpers, Zutphen;
- Leenders, K.A.H.W., 2013.** Verdwenen venen. Een onderzoek naar de ligging en exploitatie van thans verdwenen venen in het gebied tussen Antwerpen, Turnhout, Geertruidenberg en Willemstad 1250-1750. Actualisering 2013. Pictures Publishers, Woudrichem;
- Provincie Noord-Brabant, 1990.** Cultuurhistorische Inventarisatie Provincie Noord-Brabant, Gemeente Huijbergen. 's-Hertogenbosch;
- Provincie Noord-Brabant, 1990.** Cultuurhistorische Inventarisatie Provincie Noord-Brabant, Gemeente Ossendrecht. 's-Hertogenbosch;
- Provincie Noord-Brabant, 1990.** Cultuurhistorische Inventarisatie Provincie Noord-Brabant, Gemeente Putte. 's-Hertogenbosch;
- Provincie Noord-Brabant, 1990.** Cultuurhistorische Inventarisatie Provincie Noord-Brabant, Gemeente Woensdrecht. 's-Hertogenbosch;
- Pijnen, A.J. & G.J. van Donschot, 1979.** Putte. Hier leet begraven Jacques Jordaens. In: De Heren XVII van Nassau-Brabant. Publicaties van het Archivariaat Nassau-Brabant 50/52. Zevenbergen;
- Schoonhoven, J., 1998.** Protestantse kerkgemeenschap Ossendrecht-Hoogerheide rond 1800. Gedenkboek, Uitgeverij Daeter, Bergen op Zoom;

Stichting de Brabantse Wal, 2019. Landschap van Allure. Brabantse Wal. Van A naar B. Een nieuwe betekenis voor het gebied tussen Antwerpen en Bergen op Zoom;

Strydonck, M. van & G. de Mulder (red.), 2000. De Schelde. Verhaal van een rivier. Leuven;

Traa, M. , 2012. Prinses Paulina. Het tragische verhaal van het kleinste vrouwtje van Nederland. Uitgeverij Atheneum-Polak & Van Gennep, Amsterdam;

Veldhoven, A. van, 1996. 'Voor allemaal een stukske' De zalige zuster Marie Adolphine uit Ossendrecht. Sprintcopy, Bergen op Zoom;

Veldhoven, A. van, 1997. De kerk van Sint Gertrudis in Ossendrecht. Kroniek van een dorpsparochie onderweg;

Vermeulen, P., 2004. Zorg voor kleine religieuze monumenten in Brabant. Wegkapellen, wegkruisen, heilig hartbeelden en Lourdesgrotten. in: Essays over monumenten in Noord-Brabant, uitgegeven bij gelegenheid van het 25 jarig bestaan van de Federatie Noordbrabants Monumentenoverleg 1979-2004, Vught;

Vermunt, M.J.A., 2018. Archeologische Waardenkaart gemeente Woensdrecht, Gemeente Woensdrecht;

Weert, W. de, 2012. Ontdek de Brabantse Wal. Stichting De Brabantse Wal, Ossendrecht;